



MUINSUSKAITSEAMET

Eksperdi hinnang

Sabõrna ristipuude (A30984), Erastvere ristimetsa (A30991), Tõrvapalo ristimetsa (A30996), Piirivariku ristimetsa (A30993), Sarupalu ristimetsa (A31001), Aarna ristimetsa (A30989), Hinovariku ristimetsa (A31116), Loko ristimetsa (A31117), Tinnipalu ristimetsa (A31074), Jõksi ristimetsa (A31118), Krõnstali ristimetsa (A31119), Taheva ristipuude (A31120), Kambja ristimetsa (A31121) ja Asovariku ristipuude (A30990) riikliku kaitse eelduste hindamiseks ja kultuuriväärtuse väljaselgitamiseks



Koostaja: Pikne Kama
Looduslike pühapaikade nõunik

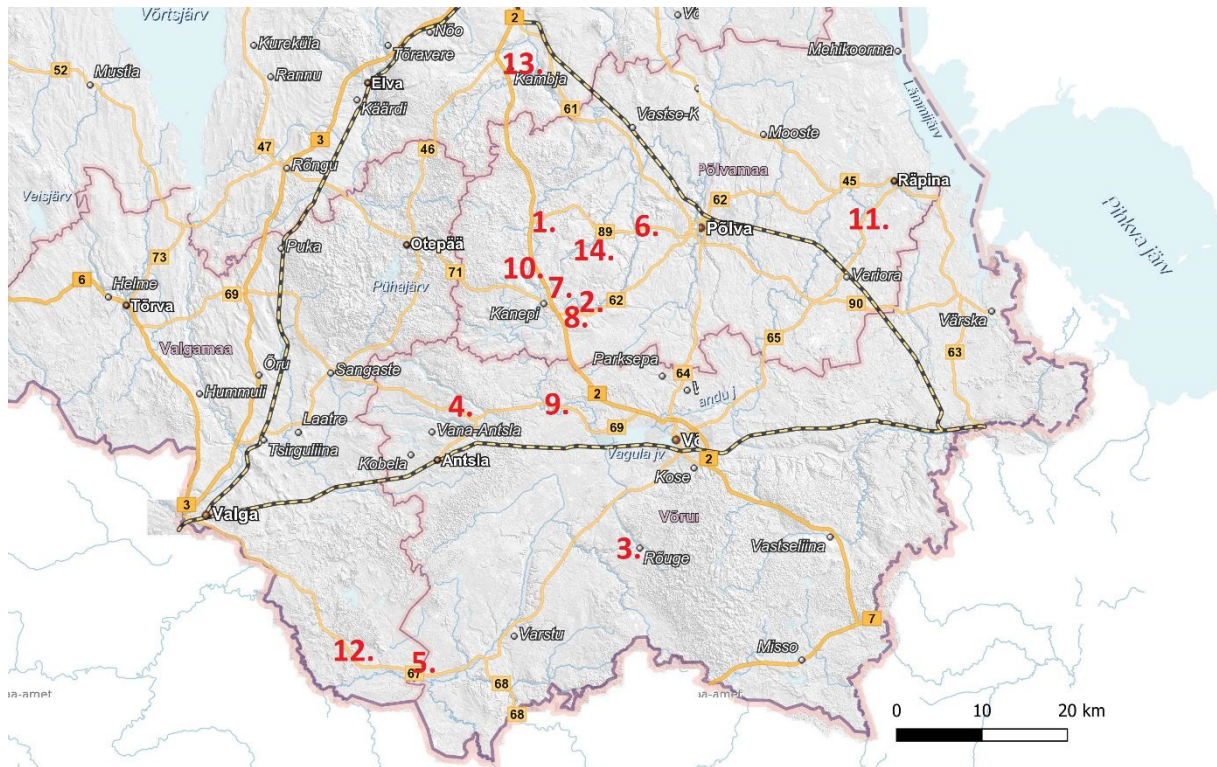
Tartu
2020

Sisukord

1	Sissejuhatus.....	3
2	Ristipuu/metsa mõiste.....	4
3	Ristipuude ajalooline taust.....	5
4	Ristilõikamine matusekombestiku osana.....	6
5	Ristimetsade kirjeldus.....	6
5.1	Sabõrna ristipuid (A30984)	6
5.2	Erastvere ristimets (A30991).....	9
5.3	Tõrvapalo ristimets (A30996)	11
5.4	Piirivariku ristimets (A30993).....	14
5.5	Sarupalu ristimets (A31001).....	16
5.6	Aarna ristimets (A30989)	20
5.7	Hinovariku ristimets (A31116).....	23
5.8	Loko ristimets (A31117)	26
5.9	Tinnipalu ristimets (A31074)	28
5.10	Jõksi ristimets (A31118).....	30
5.11	Krõnstali ristimets (A31119)	33
5.12	Taheva ristipuid (A31120)	35
5.13	Kambja ristimets (A31121).....	37
5.14	Asovariku ristipuid (A30990)	40
6	Hinnang Sabõrna, Erastvere, Tõrvapalo, Piirivariku, Sarupalu, Aarna, Hinovariku, Loko, Tinnipalu, Jõksi, Krõnstali, Taheva, Kambja ja Asovariku ristimetsade/ristipuude vastavusele riikliku kaitse eeldusele	42
7	Kaitsevööndi määramise ettepanek.....	46
8	Ettepanekud mälestiseks tunnistamisel mälestise andmete kohta	46

1 Sissejuhatus

Ekspertdihinnang on koostatud 14 ristipuude/-metsa – Sabõrna ristipuude (A30984), Erastvere ristimetsa (A30991), Tõrvapalo ristimetsa (A30996), Piirivariku ristimetsa (A30993), Sarupalu ristimetsa (A31001), Aarna ristimetsa (A30989), Hinovariku ristimetsa (A31116), Loko ristimetsa (A31117), Tinnipalu ristimetsa (A31074), Jõksi ristimetsa (A31118), Krõnstali ristimetsa (A31119), Taheva ristipuude (A31120), Kambja ristimetsa (A31121), Asovariku ristipuude (A30990) – riikliku kaitse eelduste kriteeriumitele vastavuse analüüsimiseks ja kultuuriväärtuse väljaselgitamiseks (kaart 1).



Kaart 1. Ekspertiisis kajastuvate ristipuude/-metsade asukohad. 1 - Sabõrna ristipuud, 2- Erastvere ristimets, 3 - Tõrvapalo ristimets, 4 - Piirivariku ristimets, 5 - Sarupalu ristimets, 6 - Aarna ristimets, 7 - Hinovariku ristimets, 8 - Loko ristimets, 9 - Tinnipalu ristimets, 10 - Jõksi ristimets, 11 - Krõnstali ristimets, 12 - Taheva ristipuud, 13 - Kambja ristimets, 14 - Asovariku ristipuude.

Ekspertdihinnangus käsitletakse erineva suurusega ja ristipuude arvuga puuderühmi, mille omanik on Eesti riik. Ristipuudega metsa nimetusena on üldjuhul kasutatud „ristimets“, kuid kui ristipuude arv on alla viie, siis kasutatud nimetust „ristipuud“. Käsitletavat ristimetsad on välja valitud senise andmestiku põhjal, mis tähendab, et uute andmete ilmnedes võib riigile kuuluval metsamaal leiduda veel mõni ristimets, mis samuti väärib riiklikku kaitset. Analüüsist on välja jäetud riigimaal paiknevad üksikud ristipuud.

Ristimetsade senine andmestik põhineb suuresti Eesti Rohelise Liikumise ristipuude inventuuril, mis tehti 2007.–2008. aastal Marju Kõivupuu ja Liis Keerbergi poolt. Täiendavalt on ristimetsi kaardistatud looduslike pühapaikade inventuuri raames Hargla, Põlva, Kanepi ja Räpina kihelkonnas aastatel 2011–2015 ning Maa-ameti pärandkultuuri ja ristipuude kaardikihi

loomise käigus. Erinevate inventuuride andmed on koondatud Tartu Ülikooli andmebaasi „Looduslikud pühapaigad“ ja maa-ameti kaardiserveris paiknevale pärandkultuuri kaardile.

Lisaks viis Muinsuskaitseameti 17.–18. septembril 2020 läbi paikvaatlused, mille käigus vaadeldi täiendavalt üle kõik eksperdihinnangus käsitletavat ristimetsad. Peamise tähelepanu all olid ristimetsade piirid, kuid väiksemates ristimetsades loendati kokku ka kõik ristipuud, mille puhul oli ristimärk või -märgid kindlalt tuvastatavad. Loendamata jäid need puud, kus näiteks puul paiknes risti meenutav vigastus, kuid võimaliku ristimärgi kinnikasvamise tõttu ei saanud kindlalt väita, et tegemist on puusse lõigatud mälestusristiga.

Ristimetsade inventeerimiste ja kirjelduste puhul tuleb silmas pidada, et andmed ristipuude arvu kohta metsas võivad varieeruda. Ühelt poolt võib see olla mõjutatud tööde läbiviijast ja olla näiteks mõjutatud inventeerija kogemusest ristide märkamisel, inventeerimise aja ilmastiku oludest, inventeerimiseks kulutatud ajast jms. Teiselt poolt võibki ristipuude arv ajas muutuda. Kuna tegemist on elava kombestikuga ja elusloodusega, siis võib ristide või ristipuude arv ajas suureneda või väheneda – kas siis looduslike protsesside tulemusena (ristide kinnikasvamine, puude suremine, murdumine) või inimtegevuse tulemusena (ristide juurde lõikamine, metsa lõikamine, teede ehitus). Kindlasti on osad ristimärgid ristimetsas olevatel puudel täielikult kinni kasvanud ja seega on tegelik ristipuude arv suurem võrreldes sellega, mida saab praegu dokumenteerida.

2 Ristipuu/metsa mõiste

Ristipuudega seotud traditsioone uurinud folklorist Marju Kõivupuu (Torp-Kõivupuu 2007: 292; Kõivupuu 2009: 27) on ristipuid (foto 1) defineerinud järgnevalt:

Ristipuu (ka ristimänd, ristikuusk jne; lõunaeesti ristikuus', ristipettäij, ristikõiv – sõltuvalt puu liigist, millesse rist lõigatakse) all mõistetakse (rist)teeäärset suuremat puud või puud ristimetsas, mille tüvesse surnu ristipojad või lähimad meessoost sugulased lõikavad surnurongiga kalmistule minnes või harvemini tagasi- teel ristimärgi. Rituaal märgib teadlikult või alateadlikult sümboolset piiri, millest üleviiduna on surnud kogukonna liige lõplikult elavate hulgast välja arvatud.

Vanemates teadetes nimetatakse ristipuid ka „virvepuudeks“ (Kõivupuu 2009).



Foto 1. Näide ristipuust. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020

3 Ristipuude ajalooline taust

Puukoore sisse kaitsemärgi lõikamise traditsioon ulatub ilmselt eelkristliku loodususundi ehk animismi aegadesse, mis oli Eesti alal levinud enne ristiusu vastuvõtmist 13. sajandil. Animistliku maailmavaate järgi on kogu loodus hingestatud ning inimene osa sellest. Eelkristlik animism kujutles elu pärast surma jätkuvat sealsamas, kuhu surnud maeti. Esivanemate matusepaigad muutusid aja jooksul pühaks ning animistlike kujutelmade järgi siirdusid lahkunute hinged edasi elama matusekohal paiknevatesse loodusobjektidesse, nagu puud, kivid ja allikad. Hingestatud loodusobjektidele omistati erilist jõudu, neil oli võime ravida haigusi ning vastata palvetele. Vastutasuks võidi tuua ohvriande. (Kõivupuu 2009)

M. Kõivupuu (Torp-Kõivupuu 2004: 111; Kõivupuu 2009) on hinnanud, et ristiusueelsed hiiekohad on ilmselt välja kasvanud ka vanadest matusepaikadest. Ettekujutus väljaspool surnukeha elavast hingest tekitas arusaama, et surnute hingi on vaja lepitada, et nad ei oleks pahatahtlikud ning oleksid elavatest eraldi ja ei hakkaks selleks mitte ettenähtud ajal „koju käima“. Surnute hingi oli vaja tõrjemaagiliste vahenditega eemal hoida ning tõkestada nende tee matusepaigalt koju. Ristiusu levimisega sai tõrjemaagiliseks kurja ärahoidvaks sümboliks ristimärk.

Rist tehakse, et ei hakkaks kodus käima. Surnuid kardetakse. Siin Laka Liine käis nii kaua kui ema või tütar ta hinge ära päris. Siis enam ei tulnud. (M. Semm E. Põldarule < Vanaküla (2005)).

Ema mul kõneles, et tõmmati rist puude pääle, kui siit Kastrest Võnnu viiti. Too olevat mingisugune usukomme, et sis läheb rutem taiva ja ei jää maa sisse. Hakkab kodu käima ja unen näitama, ei saa magada. Tee kõvasti tööd, siis magad nagu jahukott, ei näe midagi. (RKM II 395, 445 (16) < Võnnu khk (1986))

Kuigi ristimärgi lõikamist võib tõlgendada ka kristliku toiminguna, siis ei kuulu see ei ortodokse ega luterliku kiriku kombestiku hulka (Torp-Kõivupuu 2004: 111) ning on pigem käsitletav arhailise animistliku toimingu kohandumisena kristliku sümboolikaga. Samas ei saa lõpuni välistada, et ristilõikamise traditsioon jõudis Eestisse koos katoliiklusega, mis segunes siin animistlike hinge-kujutelmadega. Kohalikud Lõuna-Eesti kirikuõpetajad on ristilõikamist pigem aktsepteerinud kui tauninud. Nõukogude ajal suhtuti tavaliselt halvustavalt kui selgelt kristlikkusse traditsiooni, mis ei haakunud ateistliku maailmavaatega.

Kui selline komme on olemas, siis mina aktsepteerin seda. Uurisin ka seda, kuidas suhtus sellesse õpetaja Kimmel, kes oli siin 1946–1982 aastani. Ka tema ei keelanud seda ja ma pole tema suhtumist ka kiriku arhiividest leidnud. Mina lasin sellel kombel rahulikult toimuda. Mina risti lõikamise juures midagi ei räägi. Mulle on mulje jäänud, et risti lõikamine on nii tähtis, et kui kõik muu võiks äraagi jääda, siis see peab olema. (Üllar Kask E. Põldarule < Põlva (2006)).

Varaseimad kirjalikud teated ristipuudele viitavast traditsioonist pärinevad 17. sajandist J. A. von Brandi (peatus Vastseliinas 1673) ja A. Oleariuse (käis Põhja-Eestis 1633. ja 1635. aastal) reisikirjadest. Detailsemad kirjeldused on üles tähendatud alles 19. sajandi teisel poolel M. J. Eiseni ja J. Hurda poolt kogutud teadetes (Torp-Kõivupuu 2007: 292–293).

Võrumaal valitseb matustel omapärane komme, et surnu viijad teel surnuga mõne puu all peavad peatuma. Viijad kinnitavad ennast kodust seks puhuks kaasa võetud viinaga, seovad siis sinise, rohelise või kollase villase lõnga ümber puu tüve, millele nad lisaks teevad ristimärgi. Niisugust puud nimetatakse virve-puu. Niipalju kui me seni vaeva oleme näinud, ei ole olnud võimalik midagi teda saada selle kummalise kombe kohta. (Viies 1995: 56).

4 Ristilõikamine matusekombestiku osana

Risti puusse lõikamine matusekombestiku osana toimub lahkunu viimasel teekonnal kodust kalmistule. Kohati on ristimets külale lähim metsatukk, kuid on ka ristimetsi, mida kasutavad mitmed külad. Kindlasti on kalmistu lähedased ristimetsad suurema kasutajaskonnaga. Risti lõikaja on reeglina lahkunu meessoost sugulane või ristipoeg. Pärast risti lõikamist mälestatakse surnut ja juuakse pits viina, puskarit või magusat naiste napsu. Viimasel kümnendil on andmeid ka ristilõikamise tellimisest kui teenusest.

Ristilõikamise traditsioon matusetalituse osana on 21. sajandil säilinud vaid Lõuna-Eestis, valdavalt Põlva- ja Võrumaal, kuid ka Valgamaal ja Tartumaal. 1930.–40. aastatel oli ristilõikamise tava veel täiesti elujõuline ka Saaremaal, kus lisaks ristimärgile lõigati puukoorde ka peremärke (Torp-Kõivupuu 2004: 112).

Praeguse Kiirassaare küla piirkonnas Oitma põllu käänu juures olid jämedad männid, kuhu lõigati riste, mis pidid surnute hinged kinni hoidma. Kui matuserong oli mööda läinud, lõikas üks matuselitest koore sisse risti. Seda kohta kardeti õudsel kombel. [...] Männid võeti maha Eesti iseseisvuse ajal, kui anti välja seadus, et maantee ääred olgu lagedad. Üks jäme, tihedalt riste täis männitüve jupp lebas veel kaua maantee ääres üksinda. Muuseumi ta vist siiski ei jõudnud. (RKM II 205, 384/9 < Kihelkonna khk (1958))

Kui sa Kihelkonnalt tuled, siis seal oli tie ääres 2–3 puud, kui surnud maha viidi, siis tehti sinna puude peele ristid, siis õuemerki oli ka ning kolm risti tehti. Männapuud olid. (ERA II 164, 363 (19) < Kihelkonna khk (1937)).

Lisaks Eestile on ristilõikamise kombest teateid ka Põhja-Lätist, kus usuti, et puusse lõigatud rist aitab lahkunul leida viimsel kohtupäeval tee koju. Ristipuude traditsioon katkes Lätis nõukogude ajal, mil tava praktiseerijaid karistati riigi vara rikkumise paragrahvi alusel. Soomes häabus komme 19./20. sajandi vahetusel. (Torp-Kõivupuu 2004: 113)

Kõige sagedamini kasutati pühi mände, harvemini teisi puid. Kui matuselised sõitsid koju kalmistult, peatusid nad tavaliselt teeäärse püha männi (või kuuse) juures, lõikasid puu koorde risti, harvemini ka aastaarvu ja kuupäeva. Seda tehti maagilistel eesmärkidel: et surnu ei tuleks koju tagasi ega tülitaks elavaid. Smiltene lähedal kasvas kunagi vana mänd, mis kuivas ära sõjajärgsetel aastatel. Ka selle männi juures peatusid sageli matuselised, lõikasid puu koorde risti, aga mõnikord pidasid isegi väikese söömingu – võtsid veidi toitu ja napsi. Sellist pärimust tean Smiltene ja Trikāta ümbrusest, aga see traditsioon on tuntud ka mujal Lätis. (A. Goba kiri M. Kõivupuule 30. märtsil 1995)

Rist puu pääle? See on lätlastel ka. Vaat see koht, kus mina sündisin, see on siit [Valgast – M.K.] umbes 400 km, Nereta rajoonis [Nereta rajoon asub Läti lõunaosas Leedu piiri ääres – M.K.]. Sääl ka lõigati riste puukoorde. Aga metsamajand trahvis puude rikkumise kohta. Mina küll ei leia, et see on puude rikkumine... See koht oli surnuaia lähedal. Riste tehti ka salajas. (60-aastane Kaagjärves (Karula khk) elav lätlasest mees M. Kõivupuule 1998. aasta detsembris)

5 Ristimetsade kirjeldus

5.1 Sabõrna ristipuud (A30984)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	1
Nimetus	Sabõrna ristipuud
Objekti dateering	19.–21. sajand

Asukoht	Põlva maakond, Kanepi vald, Saverna küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	1,18 ha	3,41 ha	4,59 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Erastvere metskond 103	85603:002:0435	Maatulundusmaa	RMK
	Erastvere metskond 105	85603:002:0511	Maatulundusmaa	RMK
	Erastvere metskond 104	85603:002:0436	Maatulundusmaa	RMK
	18127 Saverna-Krootuse tee	85603:002:0522	Transpordimaa	Maanteeamet
	-	28401:001:0350	Sihtotstarbeta maa	Omandi ulatus selgitamisel



Kaart 2. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Sabõrna ristipuud paiknevad Põlva maakonnas Kanepi vallas Saverna küla vahetus läheduses Saverna-Krootuse tee põhjaküljes ligi 250 m ulatuses ja üksiku puuna tee lõuna küljel Suudla metsas (kaart 2). Lennart Pungase ja Anu-Liis Aunroosi vaatluse käigus 2013. aastal loeti piirkonnas kokku 3 ristipuud (Tartu Ülikooli Looduslikud pühapaigad andmebaas). 2020. aasta ülevaatuse käigus õnnestus tuvastada 5 ristipuud (fotod 3–5). Nendest 4 teest loode pool ja 1 kagu pool. Metsa üldine looduslik seisund on väga hea (foto 2), ainult vähesel määral oli metsas tuulemurdu.

Fotod

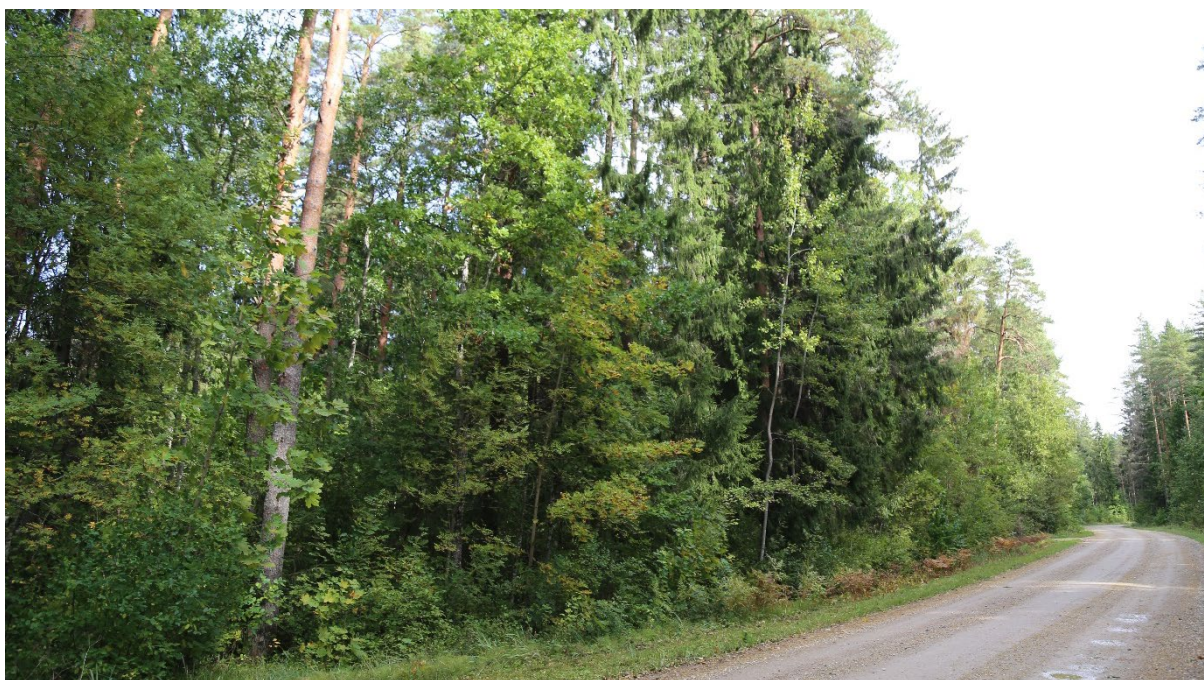


Foto 2. Vaade Sabõrna ristipuudele kagust. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020



Fotod 3–5. Valik lähivaateid Sabõrna ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020

Pärimuslikud andmed

Riste ikka tehti puudele. Savõrna metsas on üks rist, see sai minu vennanaisele. Emas suresi, olin ma 18. Ema rist sai sinna koskile Jõksi järve veerde. Võeti ja valiti selline puu, mis ei tule nii ruttu lõikuse alla, tüsedam puu. Lõigati rist ja pandi küündlakene ja lillekene sinna risti lõikamise aigu. Ristilõikaja oliva ikka mehed. Sääl tädide või sõtsede pojad. Rist oli enamasti kõikaig okaspuu pääl, oli ta siis mees- või naissurnu. Et jääb mälestus, kui sealt mööda sõidetass. Mälestuse asi. Taskunoaga lõigati. Siss võeti seal viina kah, pakuti läbi – tema mälestuseks kõik. (EFA I 21, 38 (1) < Kanepi khk, Piigaste mõisamaja (korterimaja) < Soodla mõis – Kadri Tamm < Linda Hinto, sünd. 1915 (1997))

5.2 Erastvere ristimets (A30991)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	2			
Nimetus	Erastvere ristimets			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Põlva maakond, Kanepi vald, Erastvere küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	0,46 ha	1,57 ha	2,03 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Erastvere metskond 266	28502:004:0176	Maatulundusmaa	RMK
	Erastvere metskond 117	28502:004:0644	Maatulundusmaa	RMK
	Erastvere metskond 47	28502:004:0643	Maatulundusmaa	RMK
	62 Kanepi-Leevaku tee	28502:004:0765	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 3. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Erastvere ristimets paikneb Põlva maakonnas, Kanepi vallas, Erastvere külas Kanepi-Leevaku tee lõuna küljes ligikaudu 100 m pikkusel alal (kaart 3). Tõenäoliselt seostuvad ristid matuse teekonnaga Kanepi surnuaeda. Arvestades seda tõika on märkimisväärne, et ristimets asub matuserongi minemise suunas vasakut kätt, mitte paremat, nagu näib olevat üldine traditsioon. Kuna metsa ala on väike, siis on ristipuud metsas üsna kontsentreeritult. Ristid on lõigatud kuuskedesse ja mändidesse. 2013. aasta inventuuri käigus loendati kokku 31 ristipuud (Ervin 2015). 2020. aasta ülevaatuse ajal loendati kokku 26 ristipuud (fotod: 7–9). Paljudel puudel on üle ühe ristimärgi. Ristimetsa ala on lõikustest puutumata ja selle seisund seetõttu väga hea (foto 6).

Kaks eraldi paiknevat ristipuud on ristimetsast ~250 läänes (märgitud ka pärandkultuuri kaardil), mida pole mälestise ala sisse arvatud.

Fotod



Foto 6. Vaade Erastvere ristimetsale loodest. Foto: Pikne Kama, 17.09.2020



Fotod 7–9. Valik lähivaateid Erastvere ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020

Pärimuslikud andmed

Erastvere mõisa mets, kus ristasid tõmmatakse. Kui matuserong läheb, siis. Õkva omaksed, aga ta on peaaegu ütskõik. Orkester ka mäng ja pakutas ka midagi. Torti ja, väike pitsike ka. Tu on niikuinii mälestuses, et kui omakse müüdi lähvā, et on risti tettü. Kui üüts rist on ees, siis teeb tese puu pääle. Kase pääle ikka ei tehta – kuus või mänd. (EFA I 21, 22 (15) < Kanepi khk, Erastvere v. – Kadri Tamm < Heleene Korjus, sünd 1912 (1997))

Magari küla satub mu teele niimoodi, et tahan vaadata paljukiidetud Erastvere mõisa parki. Aga enne kui jõuan siit edasi mõne maja juurde, leian taas ristimetsa. Mingi suurema mõõtkavaga kaardil saaks vist Kanepisse suunduvate teede äärsed metsatukad kõik ära märkida. Siit on surnuaiale paar kilomeetrit. On kuuse-segamets, mida vast kirves esialgu ei ohusta. Vähemalt loodan. Ristiga puid ei ole teabkui palju, kuid enam on neid vasakpoolsel teeäärel. Ühel suuremale männile lõigatud ristil on ka „jalg“. (EFA II 22, 135 (1) < Kanepi khk. Magari k. Robaste t. – Mall Hiimäe < Vello Möistus, 66.a. (1997))

AT: Ristipuid lõigatud või...?

HV: Jaa, seda küll. Ma olen mitmetel sellistel matustel käinud. Siit samast Kanepi poole, vot kui sinu isa või ema matsime. Vist mõlemate...

EV: Mõlemate. Onu ka.

HV: Siis läksime siit. Ei käind muidugi hobustega, vaid autodega. Siis sinnapoole minna, siis seal niisugune metsatukk tuleb. Enne Erastveret, just vahetult enne Erastveret. Ja seal on siis kahel pool teed, sellised, mitte eriti suur, praegu ta ei ole nii suur.

EV: Seal on vist puud maha võetud.

HV: Puud vist on maha võetud. Ja siis oli tavaks ju see, et peeti seal matuserong kinni ja siis tehti rist sinna mingisuguse puu pääle. See on siin ja ma tean, et on seal Põlvas, seal Võru poole sõita seal niisugune koht, kus tehti neid riste puudele, sel juhul kui matuserong tuli, siis peeti kinni ja tehti sinna puu pääle rist. No oli niisugune tava, ma ei tea, miks ta oli niimoodi.

ERA, CD 619 (12) < Kanepi khk., Kanepi v., Sõreste k., Toio t. < Põlva khk., Põlva lähedalt – Astrid Tuisk, Kristina Veidenbaum, Melika Kindel < Hugo Vares, s. 1920, Evi Vares, snd. Traat, s. 1936 (2001)

5.3 Tõrvapalo ristimets (A30996)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	3			
Nimetus	Tõrvapalo ristimets			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Võru maakond, Rõuge vald, Ruuksu küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd		Kokku
	1,15 ha	3,72 ha		4,87 ha
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Rõuge metuskond 6	69701:003:0590	Maatulundusmaa	RMK
	Rõuge metuskond 18	69701:003:0600	Maatulundusmaa	RMK
	Rõuge metuskond 23	69701:003:0540	Maatulundusmaa	RMK

	25188 Kaugu-Hurda tee	69701:003:1553	Transpordimaa	Maanteeamet
	25249 Sänna-Rõuge tee	69701:003:1613	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 4. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Tõrvapalo ristimets asub Võru maakonnas, Rõuge vallas, Ruuksu külas, Sänna-Rõuge tee ääres, selle lõunaküljel ligikaudu 200 meetri pikkusel metsalõigul (kaart 4, foto 10). Arvatavasti seostub ristimets matuseteekonnaga Rõuge surnuaiale. Kõige rohkem ristipuid koos mitmete ristidega (sh puu 10 ristiga) asub mälestise läänepoolsel serval teede ristik (fotod 11–14). Ristipuude kontsentratsioon hõreneb liikudes ida poole. Mälestise idapoolne serv määratleti viimase tuvastatud ristipuu põhjal. 2020. aasta ülevaatus käigus tuvastati ka suhteliselt värske rist, mis kinnitab, et ristimets on ka praegu kasutuses. Mälestist ümbritsevatel aladel on laialdased lageraielangid. Seal hulgas võeti vahemikus 2015–2017 maha ristimetsa tagune mets, kuid lõikusest säästeti ristimetsa tuumikala maantee ääres.

Fotod



Foto 10. Vaade Tõrvapalo ristimetsale idast. Foto: Pikne Kama, 17.09.2020



Foto 11. Vaade Tõrvapalo ristimetsale puudele loodest. Foto: Pikne Kama, 17.09.2020



Fotod 12–14. Valik lähivaateid Sarupalu ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020

Pärimuslikud andmed

Ristid tehakse kodust minnes. Ristipuud on Tõrvapalu metsas. Hurda külas kellegi mälestuskivi juures on ka. (RKM II 467, 205 (1) < Rõuge khk (1994))

Ristid tehti Tõrvapallu. (RKM II 467, 233 < Rõuge khk (1994))

Vahtrõ pääle [lõigatas]. Ristipedäjä saag Kerigumõtsan mõtsavaht maha. Mehe rist om Tõrvapalun. Kolmõ valla risti omma Nogopalun. (RKM II 467, 199 (2) < Rõuge khk (1990))

Isä suri mul ära, ma kartsin tedä väega, ku ta surnu olli. Ma nakse tedä unes nägemä. Terve aasta, iga öö. Imä läts sis küläärsti manu', see ütli, et mine selle risti juure, mis esäle puu sise tettü om, ja võta säält liiva ja pane voodisse. Minä es tiädnü, et imä mind nõnna ravis. Kaesin iks, et mis tuu säng nii liiva täüs om. Hädä kadus är'. Sis mitme aasta pärast ütli imä, et timä tõi sedä liiva. (K I 92, 141 (10) < Rõuge khk (1992)).

Ristiq piassi olõma. Kuusõ külge lõigatas. Kuus nakas vaiku ajama, ilustõ tulõ lõigada, sis jääs nätäq. Tuu kommõ ei olõq kaonu. (S. Mõksi M. Kõivupuule < Rõuge khk (1995)).

Poisike suri varsti, ja kui ta Rõuge Jaani-Peebu surnuaiale viidi, lõigati ta mälestuseks ühe Tõrvapalu männi koore sisse rist. (Adson 2010: 284).

5.4 Piirivariku ristimets (A30993)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	4			
Nimetus	Piirivariku ristimets			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Võru maakond, Antsla vald, Uhtjärve küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	4,31 ha	9,9 ha	14,21 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Sõmerpalu metaskond 4	84301:004:0690	Maatulundusmaa	RMK
	Sõmerpalu metaskond 8	84301:004:0640	Maatulundusmaa	RMK
	69 Võru-Kuigatsi-Tõrva tee	84301:003:1600	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 5. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Piirivariku ristimets paikneb Võru maakonnas, Antsla vallas, Kassi külas Võru-Kuigatsi-Tõrva tee ääres. Ristimets paikneb ligikaudu 900 meetrisel alal tee põhjaküljes (kaart 5). Ristimetsa keskosas on praegu mitu vanemat ja uuemat lageraielanki, kuhu on püsti jäetud üksikud ristipuud. Viimane lõikus toimus seal vahemikus 2015–2017. Siiski on ristimetsa seisukord kagu- ja kirdeosas hea (foto 15). 2020. aasta ülevaatuse käigus tuvastati ka suhteliselt värske rist ristimetsas, mis tõendab, et ristimets on jätkuvalt traditsioonilises kasutuses (fotod 16–18).

Fotod



Foto 15. Vaade Piirivariku ristimetsa loode osale läänest. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020



Fotod 16–18. Valik lähivaateid Piirivariku ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020

Pärimuslikud andmed

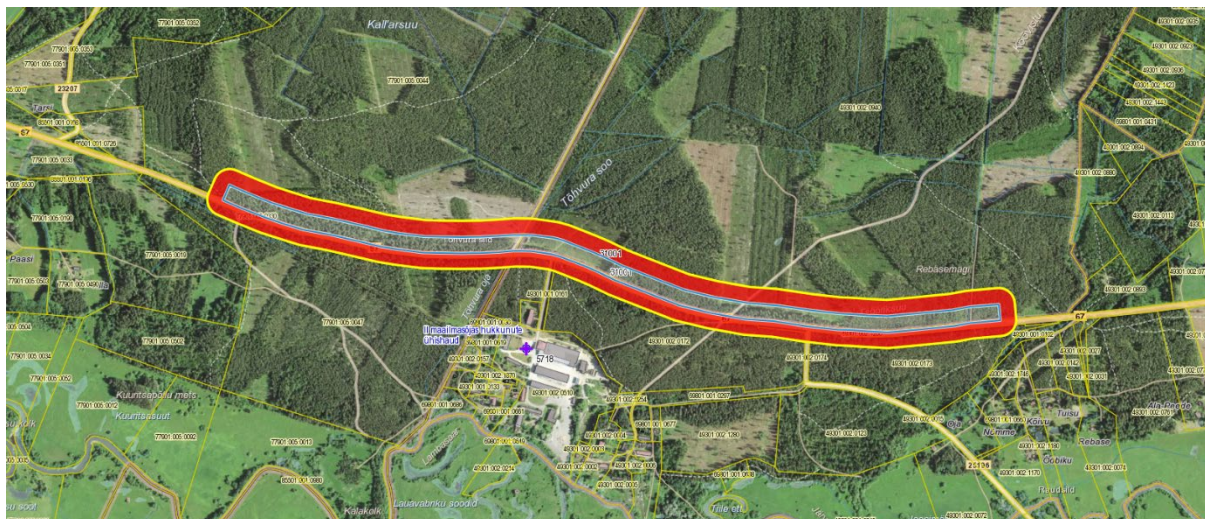
[- - -] Edasi viis tee meid Saaremõtsa-tädi juurde, kes elab Konksilaane talus ja siia Saaremaalt kihelkonna kihelkonnast mehele tulnud juba 1938. aastal. Ta näitas meile oma fotosid. Mulle pakkusid huvi muidugi need, kus ta Piirivarikusse lõigatud mehe mälestusristi juures seisab ning mõned muudki kohalikud matuste fotod, kus on näha kirstupandud esemeid (laste pildid, viinapudel, lilled); avatud kirst surnuaial, kus omaksed jätavad lahkunuga viimast korda jumalaga – kes puudutab laupa, kes kätt, kes koguni embab oma lähedast. (Marju Kõivupuu ekspeditsioonipäevikust, Urvaste kihelkond, 1996).

5.5 Sarupalu ristimets (A31001)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	5			
Nimetus	Sarupalu ristimets			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Valga maakond, Valga vald, Kalliküla ja Võru maakond, Rõuge vald, Koemetsa küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	12,41 ha	26,11 ha	38,52 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Karula metskond 14	77901:005:0044	Maatulundusmaa	RMK
	Antsla metskond 24	49301:002:0940	Maatulundusmaa	RMK
	Antsla metskond 57	49301:002:0173	Maatulundusmaa	RMK
	Antsla metskond 33	49301:002:0172	Maatulundusmaa	RMK
	Antsla metskond 40	49301:002:0960	Maatulundusmaa	RMK
	Karula metskond 16	77901:005:0047	Maatulundusmaa	RMK
	67 Võru-Mõniste-Valga tee	77901:005:0330	Transpordimaa	Maanteeamet

	67 Võru-Mõniste-Valga tee	49301:002:1260	Transpordimaa	Maanteeamet
	25196 Mehka-Saru tee	49301:002:0174	Transpordimaa	Maanteeamet
	Peatee	49301:001:0161	Transpordimaa	Rõuge vald



Kaart 6. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Sarupalu (ka Saru või Hargla) ristimets asub ajaloolisel Võrumaal, tänapäeval Võru maakonna ja Valga maakonna piiril (kaart 6). Ristimets paikneb Hargla-Saru maantee põhjaküljel ligikaudu 2,5 km pikkusel lõigul. Ristimets seostub matuseteeconnaga Hargla surnuaiale. Sarupalu ristimets on okaspuumets, kus kasvavad kuused ja männid (foto 19). Riste on traditsiooniliselt inimpõlvi lõigatud mõlemasse puuliiki (fotod 21–23). Komme on Hargla kirikukihelkonnas levinud inimpõlvi, juhulikult on seda kommet dokumenteeritud alates 20. sajandi algusest, süstemaatiliselt alates 1990ndatest. Sarupalu ristimetsa kaitse alla võtmist kavandasid kohalik metsaülem Enno Koemets ja aktiivne looduskaitseja Vello Denks 1980ndatel, kuid paraku jäi see ainult tänuväärseks ideeks. Sarupalu ristimets on jõudnud ka rahvusvahelisse teadus- ja ilukirjandusse. 2000. aasta inventuuri põhjal oli metsas kokku 401 puud ja 657 ristimärki (Kõivupuu & Tiideberg 2012). 2012. aasta looduslike pühapaikade inventuuri käigus Hargla kihelkonnas loendati kokku ligi 300 ristipuud (samas). Tegemist on suurima ristimetsaga Eestis. Üldjoontes on ristimets looduslikult hästi säilinud, kuigi Hargla-Saru teest kaugematele aladele on erinevatel aegadel lõigatud lageraielanke. Ristimetsa keskosas on lõik, kus ristimetsast on säilinud ainult 15 m laiune riba tee ääres. 2020. aasta ülevaatus käigus dokumenteeriti värske rist (foto 20), mis tõendab, et ristimetsa traditsiooniline kasutus on ka tänapäeval elujõuline.

Fotod



Foto 19. Vaade Sarupalu ristimetsale edelast maantee pealt. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020



Foto 20. Vaade värsketele ristile Sarupalu ristimetsas. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020



Fotod 21–23. Valik lähivaateid Sarupalu ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020

Pärimuslikud andmed

Sarupalu ristimetsa kohta on kirjutatud artikkel 1932. aasta Maalehes. 20. sajandi jooksul on selle kohta kogutud arvukaid pärimusteateid.

Rahvas usub kodutäijaid ja surnute hingede tagasitulekut.

Läbistudes Võrumaal Sarupalu võib näha, et teedäärseid puud on märgitud ristidega. Puutüved on üleni laetud ristidega ja muude imelikkude märkidega. Järelepäribes selgub, et ristidega puud esinevad surnute mälestusmärkidenä. Surnuga puust mõõdudes tehakse puu looresse rist. Rahvas oletuse järgi sellepärast, et surnu oma teed mõõda tagasi ei tuleks ja kodu läima ei hakkaks. Ristiga märgitud puud nimetatakse mõnes kohas viirapuuks. Võrumaal aga kas ristimänniks, ristikuuseks või ristilaseks, selle järgi, mis sugusesse puusse risti lõigatud. Tavaliselt lõigatakse risti kas kuuse- või männipuusse. Sarupalus kasutavad männid ja kuused, riste leiab mõlemil. Mõnel puul on nii palju riste, et uute jaoks enam ruumi ei leiu. Sa tujunenud tõekest, et igal perekonnal on oma puu. Ühele perekonnale kuuluvaid ristimärke on terge ära tunda, sest risti kõrval tehakse veel üuemärgi juure. Igal perekonnal on oma üuemärgi. Ühe suguste üuemärkidega risti kuuluvad ühe perekonda. Üuemärkide järgi võib talu surnute arvu kindlaks määrata.

Väljalõige Maalehe artiklist 13.08.1932

Kui matuserongiga jõuti Sarupallu (Mõniste-Hargla vahelisel teelõigul), siis peatuti. Astus maha üks mees ja lõi risti puusse. Siis võeti surnu mälestuseks samas kohas viina. Rist lõigati selleks, et surnu oleks rahulikult oma puhkepaigas ja ei hakkaks kodus käima. (RKM II 334, 242/3 (16) < Hargla khk, 1978.)

1979. aastal oli matus Valga linnast Hargla surnuaiale. 89-aastane lahkunu oli pärit Saru külast, kus ristilõikamise tava kuulub tänaseni matusekombestikku. Hargla kirikuõpetaja küsis

Risti lõikamine puusse on pidulik sündmus. Surnuaeda sõites peetakse hobused linnu ning lõigatakse puusse rist, kusjuures juuakse viina ja uskitud perekonnad isegi palvetavad surnu hinge eest. Ristimisest tagasi tulles algab ristipuu all sageli isegi pidustamine, rist lõigatakse uuesti sügavale fikse ja joomine algab. Sageli peatatakse tagasi tulles ristipuu all launis lauad, arvates sellega ära hoida surnu hinge kiiret tagasitulekut koju. Viina joomine ristipuu juures tuletab meele endist joomaohvrit.

Ristide lõikamine puusse kodutäiate ärahoidmiseks on tuntud ka Lätis ja Soomes. Võnnu maastonnas, Etchoni, kasutatakse ääres wana mänd, mille loor lähe sülla kõrgusele ümber ringi ristidega laetud. Soomlased nimetavad ristipuid „tarfikoteks“, tähendades, et puu on laastatud või tarfitud. Puu laastatakse altpoolt otskest ühijaks ja jäetakse ainult üks või kaks otja kasutama.

Sageris, Lembalu kiriku ligikal, on leida niisuguseid mände, mis esmalt laastatud ja pärast maast umbes kolme sülla kõrgusele laastatakse täis naelutatud. Nende laastamiseks on kas risti või mõned muud märgid peale tehtud. „Maaleht“.

noorukeselt matusekorraldajalt, et “kas ti risti ka üks lõikat”, ning oli mures, et Valga poolt tulles ei jää teele sobivat kohta. Muu hulgas pole tava ka Harglast Valga poole edasi levinud. Kirikuõpetaja abiga sai koht siiski leitud ja rist puusse lõigatud, kusjuures eirati nõuet, et naisterahval ei ole sünnis risti lõigata (M. Kõivupuu perepärimus).

Risti lõikas Mõnistõ puult rahvas. Ega esi enämb ei tiia, mille. A küll ta esi [koolnu] tiid, kus ja kelle rist om... Lõikama piat. (EKRK I 89, 29 (14) < Hargla khk (1994)).

Surnurong sõitis, hakkajam mees lõikas risti puusse. Meesterahvale oli okaspuu, naistele lehtpuu. Tavaliselt lõigati ikka okaspuusse (EKRK I 92, 259 < Hargla khk (1991)).

Ma kuulsin hiljem, et ka siin all Harglas – kolleeg ja sõber Raimond Kolk on rääkinud mulle – nendel oli ka siin, see on hoopis Läti piiri pääl, samasugune komme. Ja nendelgi oli ristpalu nimetus sellel metsal, ristipalu. Ta jutustas mulle üks kuu aega tagasi Stockholmis, et kirjutab just romaani, mis algab niisuguse stseeniga, nende ristide lõikamise stseeniga, matustega ühenduses (Virtaranta 1991: 50).

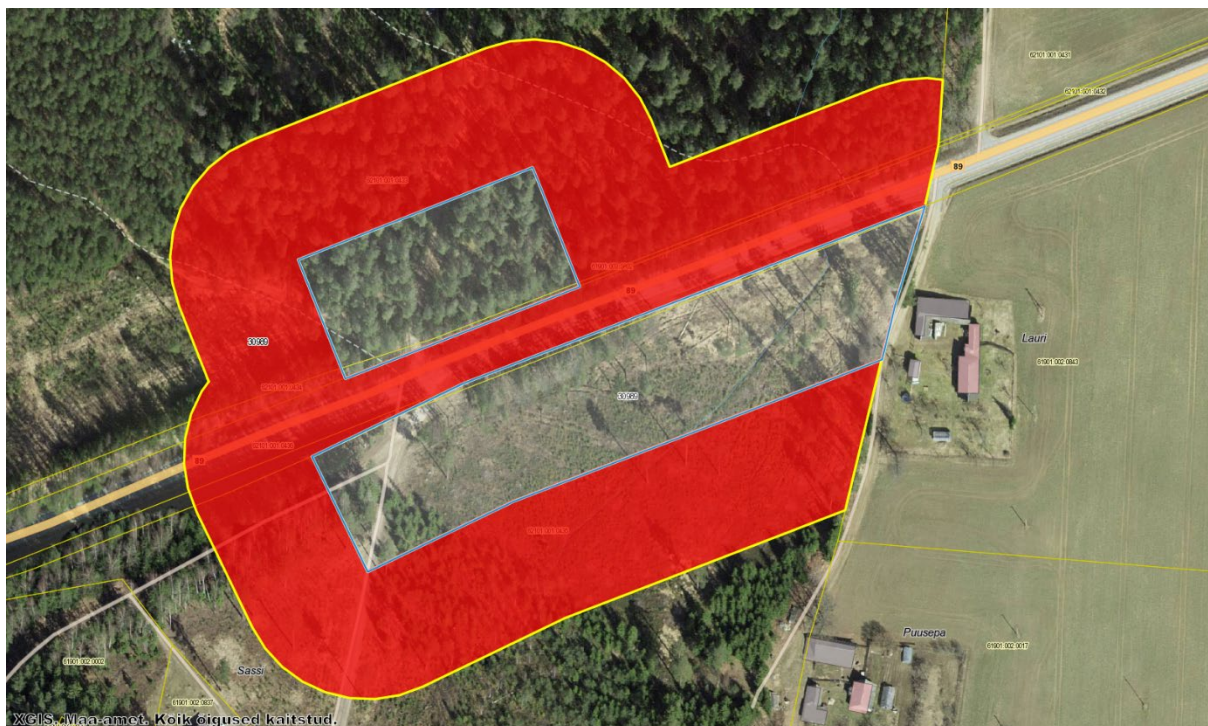
Ja ta ütles seepeale, et temagi on ristimännile risti lõikamist näinud. Ja seda veel 1985. aastal, kui Harglas sängitati vanatädi Liide Hanimäge. Olin sellest matusest ja peielauast ennegi lugusid kuulnud, sest see toimus samal päeval, kui suri Uku Masing. Aga iial polnud jutuks tulnud ristimännile risti lõikamine. (Mikk Sarv Marju Kõivupuule)

Surnuaiavaht' – nii tä esiqhendä kotsilõ ütäl – naksi sys sellätämä, et nuuq puiõ pääl omma ristimärgi ja nuuq ommaq väega suurõ tähendüseegä. Tuuperäst, et sys ei saaq tuu inemise hing', kiä om ärq kooluq, enämb kodu tagasi käümä nakada. Tä kynõli viil, et naid märke lõigatas vahel ka sys, ku mynõl surnuaiada matõtul om myni tähtpäiv ja sõidõtas kauvõmbast küündleide ja lillega hauva pääle säält mõtsast müüidä. Tuu ristimärk', mia sys tetäs, pedi tuud edimist märki jälleq kinnistämä. Surnuaiavana kynõli viil tuud, et huvitav om tuu, et umatsil om teedäq, kohe ja määntse puu pääle ta umaksõlõ tuu ristimärgi tekse. Ristimärke tegemine petäv olõma seo paikonna aoluuline asi joba aastasatu. (Marilin Mõttus, Mõnistõ Põhikooli 3. klassi laps (2001)).

5.6 Aarna ristimets (A30989)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	6			
Nimetus	Aarna ristimets			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Põlva maakond, Põlva vald, Aarna küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	1,68 ha	3,81 ha	5,49 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Ilumetsa metskond 15	62101:001:0435	Maatulundusmaa	RMK
	Ilumetsa metskond 14	62101:001:0433	Maatulundusmaa	RMK
	89 Põlva-Saverna tee L4	61901:002:0892	Transpordimaa	Maanteeamet
	89 Põlva-Saverna tee	62101:001:0434	Transpordimaa	Maanteeamet
	89 Põlva-Saverna tee	62101:001:0436	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 7. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Aarna ristimets paikneb Põlva maakonnas, Põlva vallas, Aarna külas, Põlva-Saverna tee mõlemas küljes – lõuna küljes ligikaudu 250 meetri pikkusel alal ja põhjaküljes ligikaudu 130 meetri pikkusel alal (kaart 7). Nähtavasti seostub ristimets matuseteekonnaga Põlva surnuaiale. 2012. aasta inventuuri ajal loeti maanteest põhja pool kokku 16 ristipuud (15 mändi ja 1 kuusk) ja lõuna pool 36 (24 mändi ja 12 kuuske) ehk kokku 43 ristipuud (Tartu Ülikooli Looduslike pühapaikade andmebaas). 2020. aasta ülevaatusel käigus kokku 27 ristipuud, nendest 18 lõuna pool teed ja 9 põhja pool teed (fotod 26–28). Ristimetsa lõunapoolsel alal on vahemikus 2011–2015 tehtud lageraie ja tee äärde on jäetud väike puude riba, mille seas leidub rohkesti ristipuid (foto 24). Üksikuid lõikusest säästetud ristipuid paikneb ka lageraielangil teest kaugemal. Mälestise põhjapoolne ala on looduslikult paremini säilinud, kuigi ülevaatusel 2020. aasta septembris oli läbi ristimetsa ala tehtud hiljuti sirge metsatee koos laia koridoriga (foto 25). Kuna ristipuud paiknesid kohe metsatee trassi ääres, siis on võimalik, et osa võeti neist maha ka tee ehitamise käigus.

Fotod



Foto 24. Vaade Aarna ristimetsale edelast. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020



Foto 25. Vaade Aarna ristimetsa põhja osale lõunast, kuhu oli 2020. aastal värskest rajatud metsatee. Üks ristipuu on tähistatud lindiga. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020

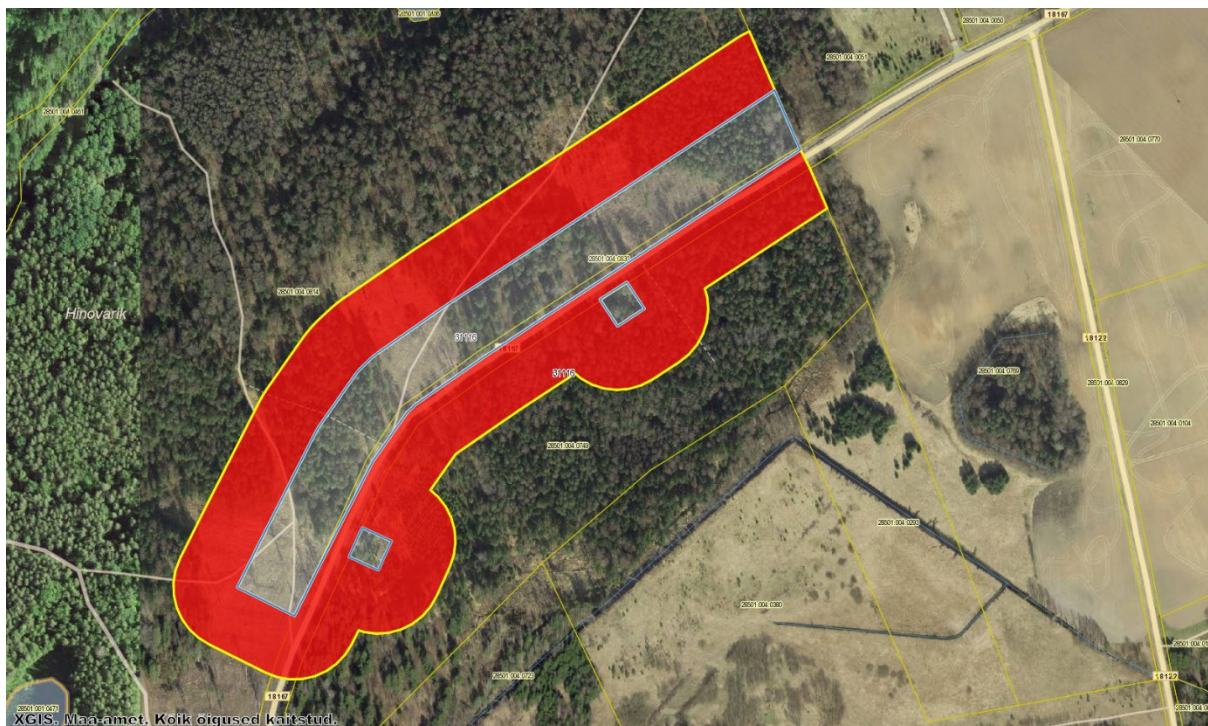


Fotod 26–28. Valik lähivaateid Aarna ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020

5.7 Hinovariku ristimets (A31116)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	7			
Nimetus	Hinovariku ristimets			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Põlva maakond, Kanepi vald, Piigandi küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	2,97 ha	6,99 ha	9,96 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Erastvere metskond 37	28501:004:0814	Maatulundusmaa	RMK
	Erastvere metskond 38	28501:004:0749	Maatulundusmaa	RMK
	18167 Kanepi-Ihamaru tee	28501:004:0830	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 8. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Hinovariku ristimets paikneb Põlva maakonnas, Kanepi vallas, Piigandi külas Kanepi-Ihamaru tee ääres ligi 520 meetri pikkusel ajal. Enamus ristipuudest paikneb tee loode küljes, aga kaks puud on ka kagu küljes (kaart 8). Nähtavasti seostub ristimets matusetekonnaga Kanepi surnuaiale. 2013. aasta inventuuri ajal loendati ristimetsas kokku 23 ristipuud (Ervin 2015). Ristipuudeks olid peamiselt kuused ja männid, aga leidis ka neli ristikaske ning üks ristihaab. Haruldane ristihaab oli dokumenteeriti ka 2020. aasta ülevaatuse käigus. 2020. aasta ülevaatuse ajal loendati kokku 20 ristipuud (fotod 31–33). Põhja osas paiknes neist kolm üksikpuudena lageraielangil, millest kaks olid kuivanud (foto 30). Ristimetsa alal paiknevad lageraielandid, mis suures osas on lõigatud vahemikus 2017–2019. Lageraielankidele jäeti püsti üksikud ristipuud (Lõunalehe artikli põhjal 2018. aastal 23. august). RMK poolt teostatud lõikus pälvis 2018. aastal ka avalikku pahameelt (<https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=lounaleht20180823.2.3>). Ristimetsa alale jääb veel nii vanemaid lageraielanke kui ka metsi, kus on harvendusraiet või sanitaarraiet tehtud. Siiski on ristimetsas lõike, kus ristimets paikneb looduslikult hästi säilinud vanas metsas (foto 29). Paraku on piirkonnas levinud kooreürask, mistõttu mõned tänaseni säilinud ristipuud võivad lähiajal hävida. Ristimetsa keskosas paikneb vääriselupaik nr VEP nr.204414.

Fotod



Foto 29. Vaade kirdest Hinovariku ristimetsa paremini säilinud osale. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020



Foto 30. Vaade Hinovariku ristimetsa põhjaosale, kus lageraielangil on üksikud ristipuud. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020



Fotod 31–33. Valik lähivaateid Hinovariku ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020

Pärimuslikud andmed

Vanasti tetti rist, küll, kui matuserong lätt ja isaisade aeg juba. Metsast möödaminek, sis sai rist lõigatu. Keegi sugulane teeb selle risti. Ütsainus, mitte rohkem. Mitte kuivanu puu pääle risti es teta. Kuivanu puu on niisama lahkuja kui surnugi. See tehakse elutugeva puu pääle. Matuserong ootab. Teinekord napsi võetas pitsikene või niimoodu. Lõikaja läheb üksi või lähavad kahekesi. Ma olen küll neid kaasa teinu. Kui lähed Põlva pääle vana teed Ihamaru poole. Sääl on keset metsa nii 3 km mõned kuused ja männid ja sinna on ka tettu risti. Peab olema tüse ja kange puu – tarbepuu, ütleme, mis jääb seisma pikemaks ajaks. Piigandi lähedal on see, siit 3 km, enne Piigandi mõisat. Kanepist minna vasakut kätt on see. Kui risiusk juba tuli siia, siis tuli see ka. Paljud ei tee, on loobunud ristiusust, aga nemad on usus kinni ja teevad seda ja järelopõlv teeb ka seda. Seal on niisugune kõrgem koht ka veel. (EFA II 22, 39/40 (1) < Kanepi khk. Kanepi as < Mõntsi k. – Mall Hiemäe < Johannes (Hannes) Pöder, sünd. 1917.a. (1997))

Möödakäijad (naine lapsega) teadsid, et siin on ristipuid mitu. Kõllest valla põline elanik Senta Treffner (s. 1931) teadis 22.07.2013 rääkida Hinovarikusse ristide lõikamisest. Ristipuude traditsioon. Tehakse rist. Mälestuse märk. Ristitütar või poeg kannab risti ees. Viimane koht – et ei tule sealt enam kodu. Hinovarikus Piigandi juures on ristid lõigatud isale ja minu emale ka. Nad kasvavad ära. Kuusepuusse. Jutustaja vend lõikas isale. Hea tuttav või keegi. Meesterahvas. Võileivad, viin – kes joob. Ristilõikaja üksi läks puu juurde. On hiljem otsinud, aga on juba ärakasvand. Tavalised ristid. Ülevalt alla kõigepealt. (Ervin & Aunroos 2015)

5.8 Loko ristimets (A31117)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	8			
Nimetus	Loko ristimets			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Põlva maakond, Kanepi vald, Erastvere küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	1,52 ha	4,32 ha	5,84 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Erastvere metskond 117	28502:004:0644	Maatulundusmaa	RMK

	Erastvere metskond 49	28502:004:0755	Maatulundusmaa	RMK
	18125 Erastvere- Ridali tee	28502:004:0767	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 9. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Ristimets paikneb Põlva maakonnas Kanepi vallas Erastvere külas Erastvere-Ridali tee põhja küljel. Ristimets paikneb ligikaudu 320 meetri pikkusel metsaalal (kaart 9). Nähtavasti seostub ristimets matuseteekonnaga Kanepi surnuaiale. Ristimets paikneb väikese künka peal ja kuna tee on künkast läbi lõigatud, siis tänapäeval paiknevad ristipuud tee kõrval kõrge perve peal (foto 34). Ristimärgid paiknevad peamiselt kuuskedel ja mändidel (fotod 35–37). Esineb ka arvukate rististega üksikpuid. 2013. aasta ülevaatus käigus loendati metsas 35 ristipuud koos 103 ristiga (Ervin 2015). Mälestise alana märgitud ristimetsa säilinud osas on looduslik seisund rahuldav. Pärandkultuurikaart näitab veel ristipuud alast väljas loode suunas, kuid 2020. aasta ülevaatus käigus neid alles ei olnud. Ristimetsa loode otsas on lageraielank, mis lõigati sinna aastatel 2006–2011. Lageraielangile on püsti jäetud üksikuna ristipuude rühm, mis on mälestise loode serv. Viimase aasta jooksul on puid lõigatud ka väiksetes piirkondades mälestise kagu osas. Raie mahu tõttu võib oletada, et tegemist on tuulemurru koristusega.

Fotod



Foto 34. Vaade Loko ristimetsale kagust maantee pealt. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020



Fotod 35–37. Valik lähivaateid Loko ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020

5.9 Tinnipalu ristimets (A31074)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	9		
Nimetus	Tinnipalu ristimets		
Objekti dateering	19.–21. sajand		
Asukoht	Võru maakond, Võru vald, Hutita küla		
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku
	7,87 ha	16,59 ha	24,46 ha
Hõlmatud kinnistud ja	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe
	Sõmerpalu metskond 39	91701:001:0783	Maatulundusmaa
			Omanik/valdaja
			RMK

omanikud/vald ajad	Sõmerpalu metskond 27	91701:001:0698	Maatulundusmaa	RMK
	Sõmerpalu metskond 30	91701:001:0700	Maatulundusmaa	RMK
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	76701:001:1670	Transpordimaa	Maanteeamet
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	91701:001:0787	Transpordimaa	Maanteeamet
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	91701:001:0786	Transpordimaa	Maanteeamet
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	91701:001:0785	Transpordimaa	Maanteeamet
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	91701:001:0784	Transpordimaa	Maanteeamet
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	91701:001:0701	Transpordimaa	Maanteeamet
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	91701:001:0702	Transpordimaa	Maanteeamet
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	91701:001:0699	Transpordimaa	Maanteeamet
	69 Võru-Kuigatsi- Tõrva tee	76701:001:1703	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 10. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Tinnipalu ristimets paikneb Võru maakonnas, Võru vallas, Hutita külas Võru-Kuigatsi-Tõrva tee ääres, ligi 1,55 km pikkusel teelõigul (kaart 10). Peamiselt paiknevad ristipuud tee lõuna küljel, kuid üksik ristipuu on tee põhjapoolses ääres. Ristipuud on peamiselt männid, aga ka kased ja kuused. Tinnipalus oli ristipuude kaardirakendusel märgitud ainult kolm ristipuu. Metsa lõikuse käigus 2019. aastal avastati, et ristipuid on alal märkimisväärselt rohkem. Paraku viidi raie siiski piirkonnas läbi ja tuvastatud ristipuud jäetud langile püsti ilma puhvertsoonita. Paiga inventeerimisel 8. novembril 2019 loendas käesoleva ekspertiisi autor koos Lilian Freibergiga ristimetsas kokku 37 ristipuu (fotod 39–41) (Kama 2019), selleks ajaks olid osad üksikud püsti jäetud ristipuud juba tuulte tõttu murdunud. Murdunud ristipuid ei loendatud.

Kindlasti oli enne lõikust ristipuude arv ristimetsas suurem. Vaatamata hiljutistele lageraielankidele on enamus ristimetsast hästi säilinud (foto 38). 2020. aasta kevadel, kui toimus kohtumine Maanteeametiga seoses ristimetsast läbiva tee projekti ülevaatusega, oli ühele ristipuule tekkinud vahepealsel ajal värske rist, mis tõendab, et traditsioon on elav.

Fotod



Foto 38. Vaade Tinnipalu ristimetsale idast. Autor: Pikne Kama, 17.09.2020.



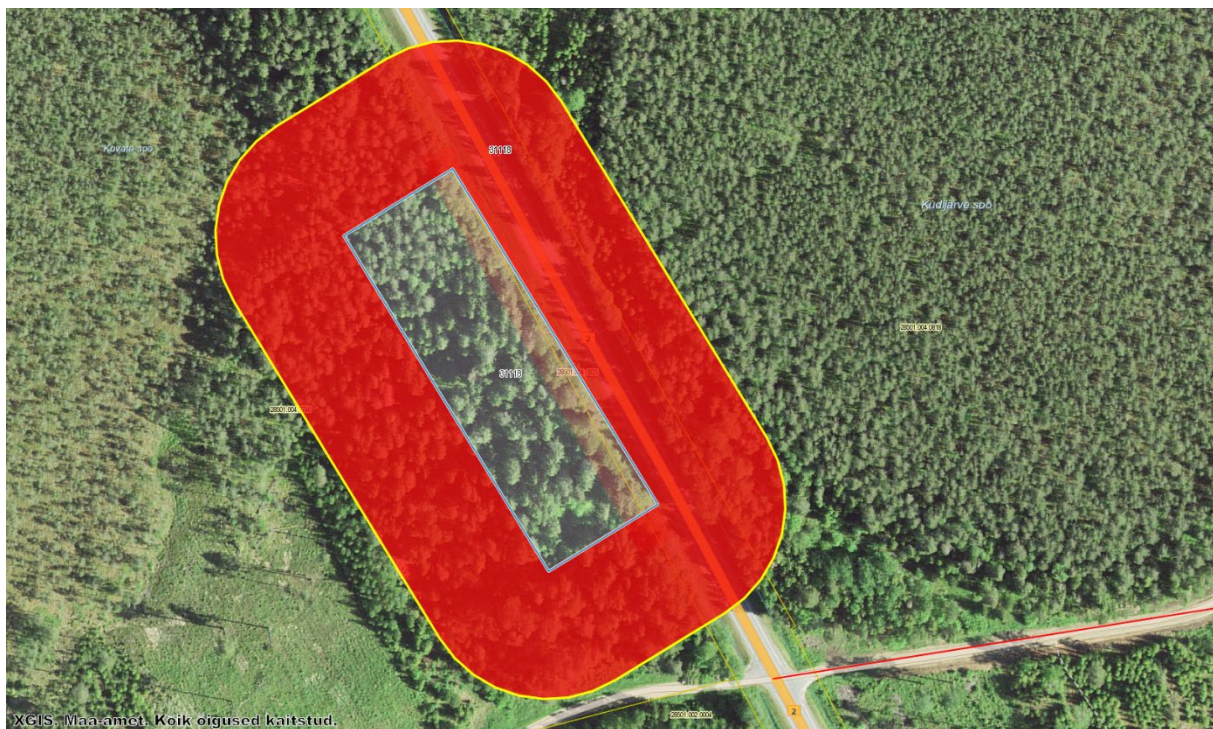
Fotod 39–41. Valik lähivaateid Tinnipalu ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 8.11.2019

5.10 Jõksi ristimets (A31118)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	10		
Nimetus	Jõksi ristimets		
Objekti dateering	19.–21. sajand		
Asukoht	Põlva maakond, Kanepi vald, Jõksi küla		
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku

	0,77 ha		2,82 ha	3,59 ha
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Erastvere metskond 34	28501:004:0746	Maatulundusmaa	RMK
	Erastvere metskond 33	28501:004:0818	Maatulundusmaa	RMK
	2 Tallinn-Tartu-Võru-Luhamaa tee	28501:004:0825	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 11. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Jõksi ristimets paikneb Põlva maakonnas, Kanepi vallas, Jõksi küla maal Tartu-Võru maantee lääneküljes ligikaudu 180 meetri pikkusel ribal (kaart 11). Nähtavasti seostuvad ristid matuste teekonnaga Kanepi surnuaiale. Alo Ervin ja Kristin Otti ülevaatusel 2013. aastal tuvastati metsast 11 ristipuud (Ervin 2015). Kogu maantee ääres olevate ristipuude arv on suurem, kuid teised ristipuud jäävad konkreetsest ristipuude alast eemale. Loendatud ristipuud olid peamiselt kuused, aga leidus ka mõni mänd. 2020. aasta ülevaatusel käigus loendati kokku 9 ristipuud mälestise alt (fotod 44–46). Ristimetsa looduslik seisund on üldiselt hea (foto 42–43), vähesel määral oli likvideeritud sealt tormimurdu. Vähesel määral leidus ka metsas prügi. Matuserongide peatumist võib takistada maantee tihe liiklus.

Fotod



Foto 42. Vaade Jõksi ristimetsale põhjast üle maantee. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020.



Foto 43. Vaade Jõksi ristimetsa ristipuudele maantee pealt. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020.



Fotod 44–46. Valik lähivaateid Jõksi ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020

5.11 Krõnstali ristimets (A31119)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	11			
Nimetus	Krõnstali ristimets			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Põlva maakond, Räpina vald, Rahumäe küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	3,54 ha	9,63 ha	13,17 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Räpina metskond 43	70703:003:0297	Maatulundusmaa	RMK
	Räpina metskond 42	70703:003:0296	Maatulundusmaa	RMK
	Räpina metskond 41	70703:003:0346	Maatulundusmaa	RMK
	65 Võru-Räpina tee	70703:003:0336	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 12. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Krõnstali ristimets paikneb Põlva maakonnas, Räpina vallas, Rahumäe külas Võru-Räpina tee ääres. Ristipuud paiknevad tee ida küljes ligikaudu 1000 meetri pikkusel alal (foto 47). Nähtavasti seostub ristimets matuseteekonnaga Räpina surnuaiale. Looduslike pühapaikade andmekogu põhjal on seal 65 ristipuud. 2020. aasta ülevaatus käigus loendati kokku 51 ristipuud (fotod 48–50) – kuna ülevaatus lõppes õhtuhämaras, siis tõenäoliselt jäid mõned ristipuud märkamata. Terviklikust ristimetsa alast paikneb kaks ristipuud põhja pool (kaart 12), aga mitte vana tee asemest idas, kus olid ristipuud märgitud pärandkultuuri kaardikihil, vaid vana tee asemest läänes. Ristipuude kontsentratsioon suurenes liikudes lõuna suunas. Looduslikult on paik väga hästi säilinud. Ristipuid oli vähesel määral kahjustanud tormimurd ja puude loomulik suremine. Nõukogudeaegse maantee õgvendamise käigus on ajalooline teeserv jäänud koos ristimetsaga tänapäeva teest väheke kaugemale ja seetõttu pole maantee laiendamine ristimetsa puudutanud. Ajalooline tee ase on ka tänapäeval metsas näha ja on selge, et ristimets paikneb just selle ääres. Kusjuures on huvitav, et ajaloolise tee suhtes paiknevad kaks põhjapoolset puud tee lääne küljel. Võimalik, et tee lääne küljel võis olla teisigi ristipuid, mis aga paraku on tee laiendamise ja õgvendamise käigus hävinud. 2020. aasta ülevaatus käigus leiti ka üks suhteliselt värske rist, mis tähendab, et ristimetsa kasutatakse jätkuvalt ka tänapäeval traditsioonilises tähenduses.

Krõnstali ristimetsa ala jääb planeeritava Krimsi looduskaitseala koosseisu, mille menetluse algatas keskkonnaminister 31. oktoobri 2019. a käskkirjaga nr 1-2/19/707.da

Fotod



Foto 47. Vaade Krõnstali ristimetsale edelast. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020.



Fotod 48–50. Valik lähivaateid Krõnstali ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020

Pärimuslikud andmed

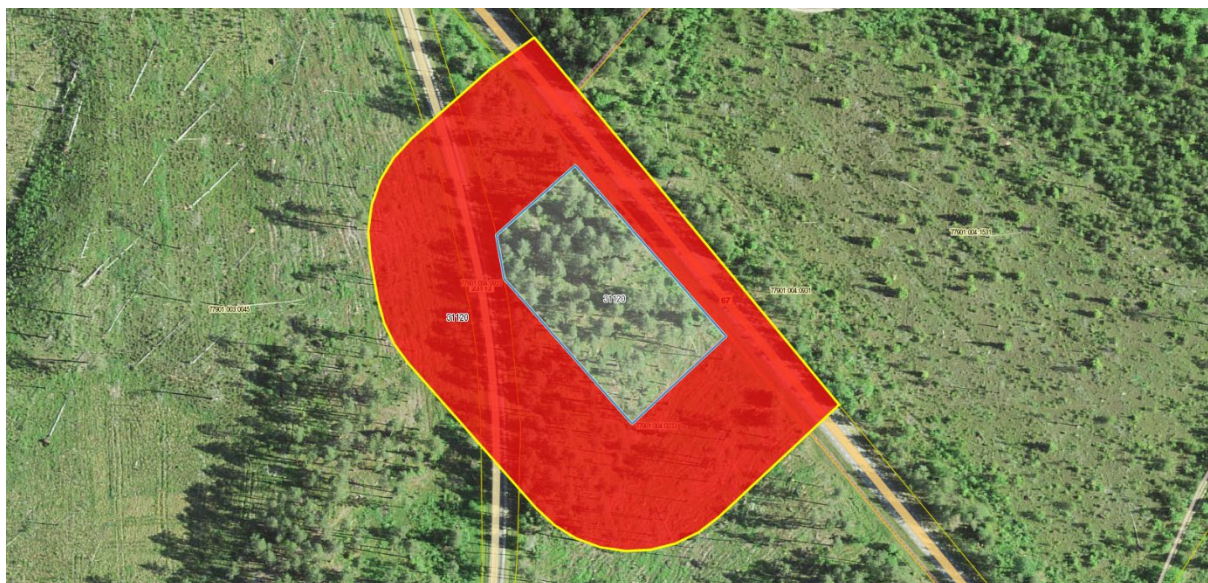
Ristiq tetäs paregu iks viil mälestüses puu sisse. Krõntspali mõtsah ja Pääsnä poolt tullen Hännimäel. [Matuse]rong' jääs saisma, kui lõigatas, ja säääl juvvas viina kah. Mõni puhterongi sisest lõikas too risti, inämbäst iks mõni sugulaisi. Iks alati om tood olnuq. (RKM II 22, 82 (12) < Röpina khk (1949))

5.12 Taheva ristipuud (A31120)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	12
Nimetus	Taheva ristipuud
Objekti dateering	19.–21. sajand

Asukoht	Valga maakond, Valga vald, Taheva küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	0,44 ha	1,66 ha	2,1 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Taheva metskond 9	77901:004:0233	Maatulundusmaa	RMK
	Taheva metskond 8	85501:001:1047	Maatulundusmaa	RMK
	67 Võru-Mõniste-Valga tee	77901:004:0931	Transpordimaa	Maanteeamet
	23113 Taheva-Läti piiri tee	77901:004:0933	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 13. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Taheva ristipuud paiknevad Valga maakonnas, Valga vallas, Taheva külas Valga-Mõniste maantee ääres ligikaudu 90 meetri laiusel alal, maantee edela küljes (kaart 13, foto 51). Nähtavasti seostuvad ristipuud teekonnaga Hargla surnuaiale. 2012. aasta inventuuri ajal lokaliseeriti koht kohalike inimeste ütluste põhjal. 2012. aasta ülevaatuse käigus loendati seal kokku Marju Kõivupuu ja Kristiina Tiidebergi poolt kokku 5 ristipuud (Kõivupuu & Tiideberg 2012). 2020. aasta ülevaatuse käigus loendati seal 4 ristipuud (fotod 52–54). Arvestades, et ala kaguosas on toimunud lageraie, siis võib eeldada, et algselt oli seal ristipuude arv suurem. Lisaks murdis 2016. aasta suvel toimunud torm piirkonnas palju puid maha. Kõik säilinud ristipuud on männid. Kolm ristipuud paiknesid lähestikku koos mälestise loodeservas. Ühel männil oli näha nelja risti. Eraldi paiknes üks ristipuu ala kagu servas, mis oli keset lageraielanki üksikpuuna püsti jäetud. Läbi käidi kogu lõik teeristist kuni Sooblase küla kultuurmaani, kuid rohkem ristipuid ei täheldatud (sh piirkonnas, kus on märgitud ristipuu märk pärandkultuuri kaardil).

Fotod



Foto 51. Vaade Taheva ristipuudele kirdest (üle maantee). Autor: Pikne Kama, 17.09.2020



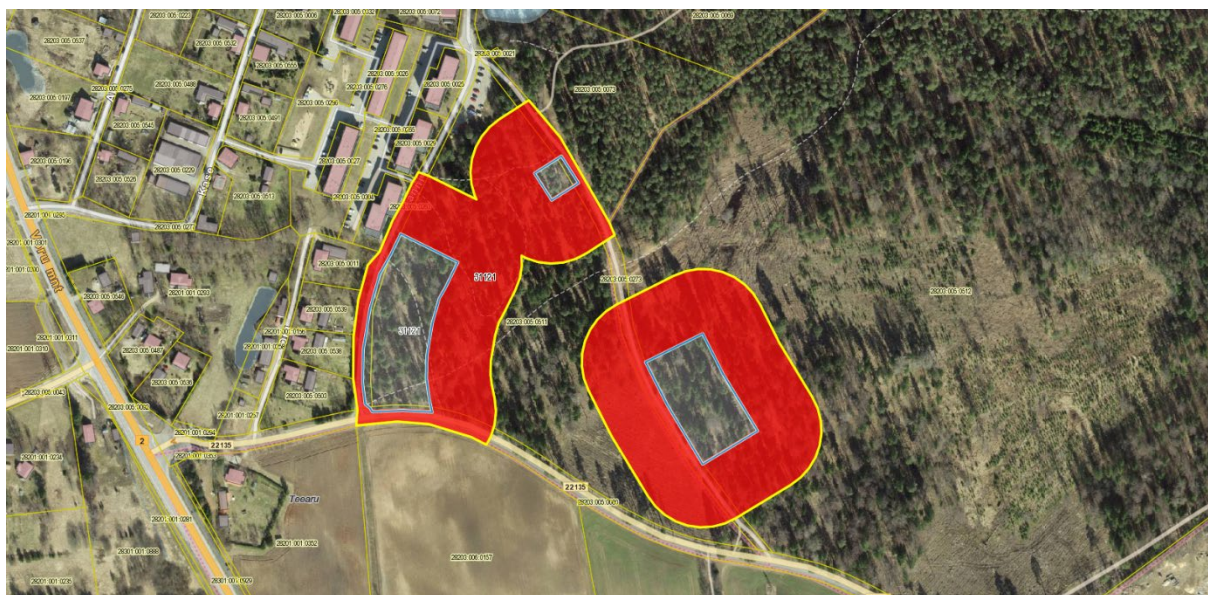
Fotod 52–54. Valik lähivaateid Taheva ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020

5.13 Kambja ristimets (A31121)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	13		
Nimetus	Kambja ristimets		
Objekti dateering	19.–21. sajand		
Asukoht	Tartu maakond, Kambja vald, Kambja alevik		
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku
	1,17 ha	4,27 ha	5,44 ha
	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe
			Omanik/valdaja

Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Elva metskond 79	28203:005:0511	Maatulundusmaa	RMK
	Elva metskond 1	28203:005:0512	Maatulundusmaa	RMK
	Männi tänav T1	28203:005:0263	Transpordimaa	Kambja vald
	Metsavahe tee 22135	28203:005:0273	Transpordimaa	Kambja vald
	Kambja-Sirvaku tee	28203:005:0060	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 14. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Kambja ristimets paikneb Tartu maakonnas, Kambja vallas, Kambja alevikus Männi tee ja Metsavahe tee ääres (kaart 14). Ristipuid on rohkem Kambja-Sirvaku tee ja Männi tänava ristist kirdes paiknevas metsas (foto 55). Ristimetsa kasutus seostub matustetekonnaga Kambja surnuaiale. 2020. aasta ülevaatus käigus loendati seal kokku 7 ristipuud – nii kuuskedel kui ka mändidel. Kui enamus ristipuid asusid tee ääres, siis üks ligikaudu 25 m kaugusel metsas jalgraja ääres. Enamus puudel oli näha mitu risti. Piirkond on tänapäeval parkmets, kus on minevikus toimunud sanitaarraie. Lisaks neile paiknevad neli ristipuud Metsavahe tee ääres – kirde küljes kolm üksikud puud, mis on püsti jäetud lõikuse käigus, ja üks ristipuu mitme ristiga Metsavahetee edela küljel. Seega kokku on mälestisel dokumenteeritud 11 ristipuud (fotod 56–58). Kuna piirkonnas on toimunud mitmed raied, siis väga tõenäoliselt oli ristimets minevikus suurem. Pärandkultuurikaardil märgitud ristipuud metsaala kaguotsas Kambja-Sirvaku tee ääres tuvastada ei õnnestunud. Arvestades, et piirkonnas on tehtud lageraie, siis tõenäoliselt seda puud enam alles ei ole.

Fotod



Foto 55. Vaade Kambja ristimetsale edelast Männi tee pealt. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020



Fotod 56–58 Valik lähivaateid Kambja ristipuuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020

Pärimuslikud andmed

Ristikuusik. Kambja kirikus Suure-Kambja poole minnes on tee ääres kuusik. Selle väikse kuusiku teeäärseid puid on ristidega varustatud. Veel meie ajani lõigatakse mõni kord kuuskedesse rista, endisel ajal muidugi palju sagedamini. Risti lõkasid matuselised, kes surnukirstuga sealt mööda sõitsid kiriku juurde. Matuserong peeti kiriku ääres kinni, võeti väike naps, mindi kuuse juurde ja lõigati taskunoaga - arukorral kaasas leiduva kirvega kuuse koore sisse väiksema või suurema risti. Ristist loodeti takistust surnu kodukäimisele. Surnu võis surnuaialt teed mööda kuni ristiga kuuseni tulla, risti nähes pidi ta aga tingimata surnuaiale tagasi pöörama. Nagu kurivaim, kartis kodukäijagi risti. (E 8° XIV 4 (2))

Mälestuse rist. Kui surnuga surnuaia poole mindi, siis viimase metsa vahel peeti kinni ja kõige lähem omane - surnu isa ehk vend (kindlasti meesterahvas!) - lõikas puu sisse risti. Terve voor pidas kinni, võeti viina. Seda risti vaadati ja mäletati hiljem, kui sealt mööda käidi. (Jutustaja

on risti lõikamist näind oma isa ja ema matmise aegu. Nüüd enam ei tehtavat. Et see oleks ühenduses kodukäimise uskumisega, seda jutustaja ei tea.) (ERA II 298, 231/2 (1) < Kambja khk, Kambja v, Suure-Kambja as - R. Viidalepp (1933))

Egale inimesele tetti üks puu külge rist. Kui läbi mõtsa viidi ja mateti. Kes kõõge sugulamb oli, see lõigas. Kas pojaq või väimeheq. Meesterhava üks lõigassiva! [- - -] Kõik seisva niikavva kui rist tetti, siis istsiva pääle ja sõidiva edesi. (ERA II 63, 231 (2) < Kambja, 1990)

[- - -] Kui autoga sõideti sis seisti autokatusele, et saaks kõrgemale lõigata. Rist lõigati mälestuseks ja, et tagasi ei tule enam. (RKM II 392, 30 (3) < Kambja (1985)).

[- - -] Seda risti vaadati ja mäletati hiljem, kui sealt mööda mindi. (ERA II 298, 231/2(1) < Kambja (1933))

5.14 Asovariku ristipuud (A30990)

Üldandmed ja -kirjeldus

Järjekorra nr	14			
Nimetus	Asovariku ristipuud			
Objekti dateering	19.–21. sajand			
Asukoht	Põlva maakond, Kanepi vald, Heisri küla			
Planeeritud pindala	Mälestis	Kaitsevöönd	Kokku	
	0,46 ha	2,2 ha	2,66 ha	
Hõlmatud kinnistud ja omanikud/valdajad	Nimi	KÜ	Sihtotstarbe	Omanik/valdaja
	Erastvere metskond 61	28501:004:0750	Maatulundusmaa	RMK
	Erastvere metskond 62	28501:004:0815	Maatulundusmaa	RMK
	18167 Kanepi-Ihamaru tee	28501:004:0832	Transpordimaa	Maanteeamet



Kaart 15. Planeeritava mälestise (piiritletud sinisega) ja kaitsevööndi (punane ala) asukoht kaardil.

Asovariku ristipuud paiknevad Põlva maakonnas, Kanepi vallas, Heisri küla maal Kanepi-Ihamaru tee põhjaküljel ~90 m pikkusel lõigul (kaart 15, foto 59). 2013. aasta inspeksiooni käigus loetleti metsas kokku 11 ristipuud (Ervin & Aunroos 2015). Ida poolt piirab mälestise ala lageraie lank ja lääne poolt eramaa, kus on ka suuremas osas mets raiutud. Tõenäoliselt on enamus ristipuid piirkonnas hävinud, sest 2020. aasta ülevaatus käigus loendati alal kokku neli ristikuuske (fotod 60–62). Pärandkultuurikaardil on ristipuude ala märgitud pikemalt edela suunas. Kuigi kohati on alal toimunud raie, siis ka pärandkultuurikaardil märgitud ala edela otsas, kus mets üldiselt hästi säilinud, ei täheldatud ristipuid.

Fotod



Foto 59. Vaade Asovariku ristimetsale edelast tee pealt. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020



Fotod 60–62. Lähivaated Asovariku ristipuude ristidest. Autor: Pikne Kama, 18.09.2020

Pärimuslikud andmed

Kanepi kirikutee ääres leidis selline koht Asuvariku metsas, kus kuusetüved olid täis surnute mälestuseks lõigatud riste, millest valgus vaiku. Vanem seletus oli, et selline rist pidi tõkestama surnu „kodukäimist“. Hiljem seda muidugi ei usutud, vaid tegemist oli lihtsa mälestusaktiga matuseteel surnuaiale. (EFA I 9, 14 (4) < Lund < Valev Uibopuu (1996))

6 Hinnang Sabõrna, Erastvere, Tõrvapalo, Piirivariku, Sarupalu, Aarna, Hinovariku, Loko, Tinnipalu, Jõksi, Krõnstali, Taheva, Kambja ja Asovariku ristimetsade/ristipuude vastavusele riikliku kaitse eeldusele

Muinsuskaitseaduse § 10 lg 1 kohaselt on riikliku kaitse alla võtmise eelduseks, et kultuuriväärtusega asi või maa-ala esindab Eesti ainelise kultuuripärandi väärtuslikumat osa, millel on teaduslik, ajalooline, kunstiline või muu kultuuriväärtus. Riikliku kaitse eelduse hindamisel lähtutakse kultuuriministri 15.05.2019 määruses nr 23 „Mälestise liikide ja muinsuskaitseala riikliku kaitse üldised kriteeriumid ning muinsuskaitsealal asuvate ehitiste väärtusklassid“ sätestatud kriteeriumitest.

Vastavus riikliku kaitse üldistele kriteeriumitele:

<i>Kriteerium</i>	<i>Kriteeriumi selgitus</i>	<i>Kriteeriumi põhjendus</i>
Selektiivsus	Arvukate samatüübiliste asjade või maa-alade olemasolul kaitstakse esinduslikumaid, paremini säilinud ja kumuleeruva väärtusega asju. Riikliku kaitse kehtestamise püüdlus on ülevaatlik ajastuline, tüpoloogiline, inimloomingu erinevate praktikate, väljenduste ja väärtuste esindatus, kus riikliku kaitse alla võetud asjad või maa-alad esindavad väärtuslikumat osa kultuuripärandist.	Ristimetsad on osa Lõuna-Eesti matusekombestikust ja vaimsest kultuurist. Kagu-Eesti ristimetsad on ainukesed, mis on säilinud kunagi palju laiemalt levinud traditsioonist. Ajalooliste allikate andmetel olid ristimetsad levinud laiemalt Eestis, veel 20. saj esimesel poolel näiteks ka Saaremaal ja Viljandimaal. Samuti on ristipuude traditsioon dokumenteeritud Soomes ja Põhja-Lätis, kus paraku see on praeguseks praktiliselt välja surnud. Teeäärsed ristimetsad on omanäoline osa Lõuna-Eesti kultuurmaastikust ja olemasolevate ristimetsade hävimine tähendaks paraku ka kogu traditsiooni välja suremist. Säilitades traditsiooni füüsilist keskkonda, saab kaasa aidata traditsiooni kestmisele. Lisaks on ristimetsad oluline uurimisallikas etnograafidele, folkloristidele ja teistele inimkäitumise uurijatele, mis näitab ühe traditsiooni järjepidevust ja varieeruvust. Ekspertiis hinnangus väljatoodud ristimetsad vastavad kõik „selektiivsuse“ kriteeriumile, kuna teised arvukad analoogsed ristimetsad pole paraku säilinud. Võrdluses teiste looduslike pühapaikadega, kus tihti on paiga traditsiooniline rituaalne kasutamine katkenud, siis ristimetsi kasutatakse jätkuvalt ka tänapäeval tavandist lähtuvalt. Ristimetsi oli sajandi eest kasutusel veel sadu. Praeguseks on

		säilinud nendest ainult väike osa ja seetõttu on iga säilinud ristipuu ja ristimets olulise tähtsusega traditsiooni säilimiseks ning seetõttu väärivad riiklikku kaitset. Üksikuid ristipuid võeti looduskaitse alla, seda juba 1920.-30. aastatel. Nendest praeguseni on kaitse all Viljandi maakonnas Põhja-Sakala vallas Iia küla ristipuu (KLO4000855) ja Tartu maakonnas Kambja vallas Kaatsi küla kaks ristimähti (KLO4000771 ja KLO4000771). 2016. aastal valmis ristimetsade kaardirakendus, mille tulemusena saavad metsaomanikud teavituse nende maal paiknevast ristimetsast ja soovitusena enne lõikust pöörduda Keskkonnaameti poole. Kaardirakendus on üldiselt olnud töökindel, kuid kuna tegemist ei ole riiklike kitsendustega, vaid vabatahtliku kaitsega, siis on mitmed esinduslikud ristimetsad viimase nelja aasta jooksul täielikult või osaliselt maha lõigatud. Lõikustest pole pääsenud ka riigimaal paiknevad ristimetsad. Esimene mälestis liigiga „ajalooline looduslik pühapaik“ sai kaitse alla 2020. aasta alguses (Rosma ristimets). Senine praktika on näidanud, et veel alles olevate ristimetsade säilimiseks on vajalik nende riiklik kaitse.
Originaal-substantsi säilivus	Arvestatakse asja algupärase kujunduse ja materjali säilivust. Originaalsubstantsi maksimaalne säilivus on oluline, kuid kultuuriväärtus võib olla ka seda kõrgem, mida vähem on originaalsubstantsi säilinud.	Ristimetsad ja -puud on metsad ja salad, kus puudel on vanemaid ja hiljutisemaid riste, vastavalt matuse toimumise ajale. Eriaegsete ristide koosseksisteerimine näitab traditsiooni elujõulisust. Paratamatult kasvab osa ristimärke puudel aja jooksul kinni – sõltuvalt puu vanusest, liigist ja risti sügavusest. Kiiremini kasvavad ristid kinni tammedel, kuuskedel ja kaskedel – kus rist püsib ligikaudu 30 aastat, aga mändidel on ristid püsivamad ja võivad olla nähtavad kuni puu surmani (Marju Kõivupuu suuline informatsioon). Arvestades ka kinni kasvanud ristimärke, siis kõikides käsitletud ristimetsades on

		tegelik ristipuude hulk oluliselt suurem kui inventeerimisest nähtub. Ristimetsi ja -puid on hävinud ka varasematel aegadel, aga selgemalt on see jälgitav alates 20. sajandi teisest poolest. Peamiselt on ristimetsad ja -puud hävinud seoses teede õgvendamise ja laiendamisega ning metsalõikuse tagajärjel. Nõukogude perioodil hoiti ja teadvustati ristimetsi tänu kohalikele metsavahtidele, kes võimaluse korral neid säästsid lõikusest. Ristimetsi ei võetud nõukogude ajal muinsuskaitse alla tõenäoliselt ideoloogilistel põhjustel. 1990. aastate alguseni säilinud ristimetsad on järjest hävinud üha hoogustunud metsamajandamise tagajärjel.
Tehniline seisukord	Oluline asja või maa-ala kasutust võimaldav asjaolu. Kaitse kohaldamisel on kultuuriväärtus tervikuna tehnilisest seisukorrast olulisem ning halb seisukord ei ole kaitse ala võtmise vastuargument.	Ekspertiisis käsitletud ristimetsade puhul on paremini säilinud objekte ning metsalõikuse, teede laienduste ja tormimurru tõttu halvemini säilinud objekte. Kaitse alla võtmisel luuakse eeldus, et metsa tagasi kasvamisel ristimetsade looduslik seisund paraneb. Täiendavaid kulusi selleks vaja teha ei ole. Samuti, kuna ristimetsad on ka praegu kasutuses, siis metsa säilimise korral suureneb ka ristipuude arv neis.

Sabõrna, Erastvere, Tõrvapalo, Piirivariku, Sarupalu, Aarna, Hinovariku, Loko, Tinnipalu, Jõksi, Krõnstali, Taheva, Kambja ja Asovariku ristipuud ja -metsad ristimetsad vastavad kõigile riikliku kaitse üldistele kriteeriumitele.

Muinsuskaitseseadus märgib (§ 11 lg 6), et ajalooline looduslik pühapaik on:

olulise inimõjuta rahvapärilise ohverdamise, pühakspidamise, ravimise, usulise või rituaalse tegevusega seotud asi või maa-ala. Ajaloolised looduslikud pühapaigad on olulised rahvapärilise kultuuri ning kohaliku identiteedi kandjad.

Ajalooline looduslik pühapaik võib olla puu või puuderühm, sh ristipuud, lautsipuud, mets või osa sellest, sh ristimetsad, allikas, jõgi, oja vm veekogu, kivid või looduslikud kivide kogumid (kivikülvid), erinevad maastikuvormid nagu pangad, künkad, mäed ja orud, mida on kasutatud või kus on tegeldud ohverdamise, pühakspidamise, ravimise, usulise või rituaalse tegevusega.

Looduslikud pühapaigad on osa vaimsest kultuuripärandist, mida Muinsuskaitseseaduses käsitleb § 5:

(1) *Vaimne kultuuripärand on põlvest põlve edasi antavad tavad, esitus- ja väljendusvormid, teadmised, oskused ning nendega seotud tööriistad, esemed,*

artefaktid ja kultuuriruumid, mida kogukonnad, rühmad ja mõnel juhul üksikisikud tunnustavad oma kultuuripärandi osana ning hoiavad elavas ja loovas kasutuses.

- (2) Vaimse kultuuripärandi kaitse tähendab tingimuste loomist vaimse kultuuripärandi elujõulisuse tagamiseks. See hõlmab muu hulgas vaimse kultuuripärandi väljaselgitamist, uurimist, dokumenteerimist ja populariseerimist.

Vastavus ajaloolise loodusliku pühapaiga kriteeriumitele:

Kriteerium	Selgitus	Hinnang Sabõrna, Erastvere, Tõrvapalo, Piirivariku, Sarupalu, Aarna, Hinovariku, Loko, Tinnipalu, Jõksi, Krõnstali, Taheva, Kambja, Asovariku ristipuudele/metsadele
Vanus	Objekti aktiivse kasutamise algus on allikakriitika alusel hinnatud varasemaks 20. sajandist.	19.–21. sajand
Kirjaliku ja/või pärimusliku teabe olemasolu	Objekti kohta on olemas ohverdamisele, pühakspidamisele, ravimisele, palvetamisele või muule usulisele või rituaalsele tegevusele viitavaid ajaloolisi andmeid, sh arhiiviallikad ja ajaloolised kaardid, mille kohta on teostatud allikakriitiline analüüs, ja teadusliku uurimisega tegelevate haridus-, teadus- ja arendusasutuste poolt läbi viidud arheoloogilised, etnoloogilised ja folkloristlikud uurimistööd.	Ristide lõikamise traditsiooni Eestis on 17. sajandil kirjeldatud J. A. von Brandi (peatus Vastseliinas 1673) ja A. Oleariuse (käis Põhja-Eestis 1633. ja 1635. aastal) reisikirjades. Kõikides analüüsitud ristimetsades on füüsiline tõend (puul paiknevad ristid), mis seostavad neid matuste käigus toimunud rituaalsete tegevustega ja vaimse pärandiga, mida antakse edasi suulise pärimuse kaudu. Pärimusliku teabe olemasolu iga konkreetse objekti puhul sõltub piirkonnas toimunud pärimuse kogumise intensiivsusest.
Pärimuse või tavade järjepidevus	Objekti kohta on ümbruskonnas säilinud teave selle kultuuri- ja/või usundiloolise tausta kohta, olenemata objekti tänasest kasutusest.	Ristimetsad on füüsiline paik maastikul, kus riste lõigatakse ka praegu, ja see tõendab vana traditsiooni kestvust. Kõik väljatoodud objektid on kaardistatud kohaliku teabe põhjal. Paljudes ristimetsades dokumenteeritud värskemad ristid puudel tõendavad, et ristipuude traditsioon on jätkuvalt elujõuline ning võrreldes paljude teiste looduslike pühapaikadega kasutatakse ristimetsi oma algses funktsioonis ka tänapäeval. Pärimuse analüüsist nähtub, et kohalikud elanikud mäletavad riste seoses konkreetsete matustega ja kadunukesega veel aastakümneid hiljem. Kohati on komme, et ühe

		perekonna matuste puhul tehakse risted sama puu peale. Iga risti teke ristimetsas on seotud individuaalse matusega. Ekspertdihinnangus käsitletavad risted ristimetsades on seotud sadade matustega ja arvestades, et igal matusel osaleb mõnikümmend inimest, siis ekspertiisis käsitlevate ristimetsade praktikaga on otseselt seotud tuhandeid inimesi.
--	--	--

Sabõrna, Erastvere, Tõrvapalo, Piirivariku, Sarupalu, Aarna, Hinovariku, Loko, Tinnipalu, Jõksi, Krõnstali, Taheva, Kambja ja Asovariku ristipuud ja -metsad vastavad nii ainelise kui ka vaimse kultuuripärandi hulka kuuluvate ajalooliste looduslike pühapaikade riikliku kaitse eelduse kriteeriumitele. Ristimets tervikuna on traditsioonilise rituaalse tegevusega seotud ajalooline looduslik pühapaik, mille kohta on säilinud rahvapärismälestiste andmeid pühakspidamise ning usuliste ja rituaalsete tegevuste kohta. Ristimetsa säilimine on vajalik Lõuna-Eestile iseloomuliku matusekombestiku edasikandumiseks põlvest põlve. Riiklik kaitse tagab ristipuude ja -metsade säilimise, mis võimaldab ristilõikamise traditsiooni jätkumist. Vastupidises olukorras, juhul kui matuste käigus pole sobilikku kohta risti tegemiseks, siis see unikaalne traditsioon sureb vältimatult välja.

Riikliku kaitseta ohustavad ristimetsa teadmatused ja ettevaatamatusest teostatud raie- ja teetööd. Lisaks muutuvad ristimetsad tuulemurru altiks juhul, kui kõrval paiknevate lageraiete tõttu jääb ristimets tuulele avatuks.

7 Kaitsevööndi määramise ettepanek

Muinsuskaitseaduse alusel on (§ 14) on kaitsevööndi eesmärk:

- 1) kinnismälestise säilimine sobivas ja toetavas keskkonnas ning seda ümbritsevate mälestisega seotud kultuuriväärtuslike objektide ja elementide säilimine;
- 2) kinnismälestise vaadeldavus ja mälestiselt avanevate algupäraste vaadete säilimine;

Ristimetsadele on vajalik määrata kaitsevöönd, et säilitada ristipuud sobivas ja toetavas keskkonnas, milleks on täiskasvanud mets. Ristimetsa ümbritsev mets kaitsevööndis kaitseb ristimetsa tuulemurru eest, mis on vajalik mälestise säilimiseks. Oluline on ka mälestisele avanevate vaadete säilimine (peamiselt mööduvalt teelt). See tähendab, et ristimetsa ümbritseb püsimeets mitte lageraie langid. Ristimetsade kaitsevöönditesse ei ole haaratud kõrval paiknevaid elumumaid ning heina- ja põllumaid, üksikudel juhtudel ka eramaal paiknevat metsmaad.

8 Ettepanekud mälestiseks tunnistamisel mälestise andmete kohta

Ekspertdihinnangu tulemuste põhjal vastavad kõik analüüsitud alad mälestise liigile „ajalooline looduslik pühapaik“.

Nimetus	Sabõrna ristimets, Erastvere ristimets, Tõrvapalo ristimets, Piirivariku ristimets, Sarupalu ristimets, Aarna ristimets, Hinovariku ristimets, Loko ristimets, Tinnipalu
----------------	--

	ristimets, Jõksi ristik, Krõnstali ristik, Taheva ristik, Kambja ristipuu, Asovariku ristipuu
Liik	Ajalooline looduslik pühapaik
Mälestiste asukohad	Planeeritavad mälestise alad on esitatud kaartidel 2–15 piiritletud sinise joonega ja kaitsevööndid punase alana. Mälestise piiri määratlemise ettepanekutel on lähtutud põhimõttest, et ristikuna säilitatav ala oleks käsitletav metsana ning võimaldaks ka tulevikus praktiseerida ristilõikamist kui olulist rituaali kohalikus matusekultuuris.

Kasutatud kirjandus

- Ervin, A. 2015. Looduslike pühapaikade inventeerimine ja kohalike põliselanike küsitlemine Kanepi kihelkonnas 12.08.2013-17.08.2013. Tartu.
- Ervin, A. & Aunroos, A.-L. 2015. Arheoloogiline visitatsioon Kanepi kihelkonda 15.07.2013-25.07.2013. Tartu.
- Kama, P. 2019. Lõuna-Eestis asuvate Lootvina-Kurista ja Tinnipalu ristipuude ülevaatus 8. novembril ja 21. novembril 2019. aastal. Tartu. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Kõivupuu, M. 2009. Hinged puhkavad puudes. Huma Kirjastus.
- Kõivupuu, M. & Tiideberg, K. 2012. Hargla kihelkonna arheoloogiamälestiste ja ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise aruanne. Tallinn-Tartu.
- Torp-Kõivupuu, M. 2004. Ristipuud maastikul ja usundilises jutupärimuses. Mäetagused 27, 105–126.
- Torp-Kõivupuu, M. 2007. Ristipuud Lõuna-Eesti maastikul ja rahvapärimuses – Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse, 289–315. Tartu: Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36.
- Viires, A. 1995. Puud ja inimesed: Puude osast Eesti rahvakultuuris. Tallinn: Eesti Raamat.